

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (2) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 03.03.2024

Kabul tarihi | Accepted: 25.03.2024

Yayın tarihi | Published: 25.04.2024

<https://doi.org/10.46868/atdd.2024>

Semed Bayramzade

<https://orcid.org/0000-0001-6933-7021>

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies, South Azerbaijan Branch, Doctor of Philosophy on History, Azerbaijan, samad.bayramzadeh@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Bayramzade, S. (2024). Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Devletçilik Siyaseti (1945-1946). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (2), 955-979.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Devletçilik Siyaseti (1945-1946)

Öz

1941-1945'li yıllarda Güney Azerbaycan'da milli-demokratik hareketin neticesi olarak 3 Eylül 1945 senesinde Tebriz şehrinde Seyid Cafer Pişeveri'nin liderliğinde tesis edilerek faaliyete başlayan Azerbaycan Demokrat Fırkası kendi platformunda devlet kuruculuğu siyasetinin sosyal, iktisadi ve siyasi istikametlerinin belirlenmesi ve icrasında halkın bütün tabakalarının katılımını esas faktörlerden biri olarak kabul etmiştir. Azerbaycan Demokrat Fırkası, 1941-1945'li yıllarda Güney Azerbaycan'da milli-demokratik hareketin neticesi olarak 3 Eylül 1945 senesinde Tebriz şehrinde Seyid Cafer Pişeveri'nin liderliğinde kurulmuştur. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın esas hedeflerinden biri milletlerin ve halkların haklarını temin eden esas kanunu (Anayasayı) hayata geçirme yolunda mücadele etmektir. Öyle ki, Azerbaycan Demokrat Fırkası, onun organları ve onların temsil ettikleri sosyal tabakalar için birinci sırada en büyük, en esas kanun eyalet encümeni (yerel idare organı olan belediye) meselesini hayata geçirmek isteği idi. Buna göre bu makale Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın devletçilik siyasetini tartışmaktadır. Makalede araştırma ve sorgulama yöntemleri kullanılmış olup, literatür kaynakları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güney Azerbaycan, Azerbaycan Demokrat Fırkası, 12 Şehrivler Bildirgesi, 21 Azer, Azerbaycan Milli Hükümeti, Devletçilik Siyaseti

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Statism Policy of Azerbaijan Democratic Party (1945-1946)

Abstract

As a result of the national-democratic movement in South Azerbaijan in 1941-1945, the Azerbaijan Democratic Party, which was established and started to operate under the leadership of Seyed Jafar Pisheveri in Tabriz on 3 September 1945, considered the participation of all strata of the people as one of the main factors in the determination and implementation of the social, economic and political directions of the state-building policy on its platform. Azerbaijan Democratic Party was founded on 3 September 1945 in Tabriz under the leadership of Seyed Jafar Pisheveri as a result of the national-democratic movement in South Azerbaijan in 1941-1945. One of the main goals of the Azerbaijan Democratic Party was to struggle for the implementation of the Basic Law (Constitution), which guarantees the rights of nations and peoples. Thus, for the Azerbaijan Democratic Party, its organs and the social strata represented by them, the most important and fundamental law was the desire to realise the issue of the provincial council (municipality, which is a local administrative body). Accordingly, this article discusses the statist policy of the Azerbaijan Democratic Party. Research and enquiry methods were used in the article and literature sources were used.

Keywords: South Azerbaijan, Azerbaijan Democratic Party, 12 Shahrivar Declaration, 21 Azer, Azerbaijan National Government, Statism Policy

Giriş

Seyid Cafer Pişeveri'nin liderliğinde kurulmuş ve Güney Azerbaycan'da halkın milli ve demokratik haklar uğrunda mücadelesine rehberlik ederek 1945 yılının Aralık ayının 12'sinde (21 Azer) Azerbaycan Milli Meclisinin açılmasına ve Azerbaycan Milli Hükümeti'nin teşkiline nail olmuş, milli medeniyetin, iktisadın bütün sahalarında halkın menfaati, onun özgürlüğü ve refahı için büyük ve yeri doldurulamaz ıslahlatlara imza atmış Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın (ADF) siyasi faaliyetinin öğrenilmesi bugün de İran halklarının yanı sıra Azerbaycanlıların milli - demokratik hareket tarihinde en mühim mevzulardan biri olarak kalmaktadır. Çünkü ADF'ni yaratan siyasi, iktisadi ve sosyal şartlar İran dahilinde şimdi de mevcuttur. Buna göre de ADF'nin faaliyet tarihinin öğrenilmesi, tahlili, onun strateji ve taktik faaliyetinin neticelerine düzgün kıymet verilmesi, ülkenin başka muhalefet kuvvetleri ile birlikte İran'da, özellikle de Güney Azerbaycan'da hakiki milli-demokratik kuruluş yaratmak uğrunda mücadelenin yeni hareket hattının işlenip hazırlanması çok mühim ve aktüeldir. Bilinmelidir ki, ADF bugün de faaliyet gösterir, kendi merkezi komitesine ve matbu organına, resmi İnternet sayfasına maliktir.

1. Azerbaycan Demokrat Fırkasının Devletçilik Siyaseti

1945 yılının Eylül ayının 3'ünde Tebriz şehrinde kurulmuş ADF'nin halka "12 Şehrivar" adlı bildirgesinde bu fırkanın tesis sebeplerini, karşıdaki meram ve maksatlarını, milli devlet kuruculuğu siyasetinin esas istikametlerini belirlemekle aslında kısa bir müddetten sonra teşkil edeceği milli hükümetin programını halkın müzakeresine takdim etmişti. Bu bildirgede ilk olarak

devlet kuruculuğu siyasetinin mahiyeti mantıki şekilde, halkın anlayacağı bir dilde şerh edilir ve İran çerçevesinde demokratik esaslarda federatif bir devletin şekillendirilmesi teklifi ortaya konulur. Öyle ki, ADF'nin bahse konu tesis konferansında kürsüye çıkan S. C. Pişeveri 1905-1911 Meşrutiyet inkılabı devrinde ülke Anayasasının hazırlanmasında, rejimin demokratikleştirilmesi uğrunda Azerbaycan halkının mücadelesine ve hizmetlerine işaret ederek belirtir ki,

"Anayasa hareketini vücuda getirenler ve İran'ın esas kanununu yazanlar halkın yerel yönetim organı olan eyalet ve vilayet encümenlerini ileri çekmekle bütün İran halkını ülkenin mukadderatını tayin etmek işine ortak etmeye, eyalet ve vilayetlerin hususi ihtiyaçlarını onların ahalisi vasıtasıyla halletmeye çalışmışlar. Eyalet ve vilayet encümenleri seçimlerinin sükut ile geçirilmesi İran milletlerinin insani hukukundan mahrum edilmesi demektir" (Azerbaycan Milli Hükümeti, 2010 s. 29-30).

Pişeveri aynı zamanda hususi olarak vurgular ki, İran gibi çok uluslu bir ülkede yıllarca bir arada yaşayan ayrı ayrı etnik grupların dil, din ve gelenek-görenek ilişkileri, aynı şekilde onların merak ve hususiyetleri dikkate alınmalıdır, aksi takdirde bu ülkede hakiki demokrasinin sağlanması ve milli hükümetin teşkili mümkün olamaz (Azerbaycan gazetesi 05.09.1945). Bunun için klasik demokrasinin mevcut olduğu, milli hukukların korunduğu ve federatif prensiplerin benimsendiği ABD, SSCB ve İsviçre gibi ülkelerin devlet yapısı numune olarak gösterilir. Hatta, I. Dara'nın hâkimiyeti yıllarında Ahamenişler Devleti'ndeki idari bölge ayrımı, yeni kadim İran'daki satraplıkların varlığının bugünkü federasyon ve özerklik prensibinin ilkel halinden başka bir şey olmadığı, İran'da resmi mevcut olan şahlık rejiminin de aynı mazmuna malik olduğu kaydedilir (Azerbaycan Milli Hükümeti, 2010, s. 28). Bildirgede daha sonra İran'daki iktisadi, sosyal ve siyasi sahada devlet idareciliğinin mevcut vaziyetine, hâkimiyetin hayata geçirdiği siyasetin istikametlerine işaret edilir ve bildirilir ki, ülkede milli hükümet ve anayasadan eser kalmamıştır. İran devleti eylemde kontrolsüz ve yıkıcı bir araç haline dönüşmüştür, onun başında olanlar halkı sömürmekten başka bir maksat gütmeyizler. Bütün fesatlar, bedbahtlıklar ve felaket de buradan gıdalanmıştır. Derebeylik usulünün kuvvetlenmesi, diktatörlüğün ve onun taraftarlarının mevcudluğu neticesinde dört-beş gereksiz şahsın hâkimiyeti İran cemaatine zorla kabul ettirilmiştir.

ADF'nin devlet kuruculuğu siyasetinde derebeylik usulünün aradan kaldırılması, halkın devlet işlerinde hâkimiyetle karşılıklı şekilde bir başına iştiraki her zaman esas istikametleri teşkil etmiş ve ciddi nezaret edilmiştir. Azerbaycan Demokrat Fırkasının yönergesinin "Umumi Siyasi Meseleler" bölümünde denilir ki, "seçimlerde tehdit ve rüşvet gibi hain hareketler kati surette önlenmelidir" (madde 7), "Rüşvet alıp verme tamamıyla ortadan kaldırılmalıdır" (madde 9) (Azerbaycan Gazetesi, 10.10.1945). ADF Başkanı S. C. Pişeveri Azerbaycan Gazetesi'nde "Milli Meclis seçimlerini hangi şuarla icra etmeliyiz?" başlıklı makalesinde 1945'in Kasım

ayının 20'sinde Tebriz'de teşkil olunmuş Azerbaycan Halk Kongresi'nin Milli Meclise seçimlerin geçirilmesi hakkında verdiği kararı şerh ederek devlet işlerinde rüşvete karşı çok sert şekilde karşı olduğunu göstermiş ve bu hususta şöyle yazmıştır: *“Rüşvet ve sair kanuna zıt hareketler ciddi şekilde önlenektir”* (Azerbaycan Gazetesi, 25.11.1945). Özellikle fırka işçilerine de tavsiye edilir ki, seçim işinde doğruluk ve sadakat ile hareket etsinler. Bu işte sahtekârlık, hile, tehdit ve rüşvetçilik esas hıyanet, aynı zamanda da cinayet sayılırdı. *“Azerbaycan Milli Meclisi'nin seçim kanununun 40. Maddesine, seçim işlerine ait olan şikayetler bölümü de denilmektedir ki, “tehdit, ya da rüşvetle alınan seçimler muteber değildir ve bu işe dahil olanlar bir yıldan üç yıla kadar hapse mahkum olmakla beraber iki dönem seçmek ve seçilmek hukukundan mahrum olurlar”* (Azerbaycan Gazetesi, 03.12.1945).

Seçimlerin başarıyla tamamlanmasından sonra 12 Aralık 1945 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi'nin açıldığı, Milli Hükümet'in teşkil olduğu gün devlet işçilerine müracaat eden başvekil S. C. Pişeveri: *“Rüşvet almak ve rüşvet vermek (korrupsiya - red) bundan sonra olamaz” demiştir. Devlet memuru rüşvete yol vermekle ya da rüşvet almakla iki büyük cinayet işlemiş olur. Biri hırsızlık, ikincisi emanete hıyanet etmek. Emanete hıyanet etmek büyük namertliktir, özellikle bir emanete ki, o, halk ve cemiyet tarafından emanet edilmiş olsun”* (Azerbaycan Gazetesi, 12.12.1945). ADF Esas Kanunu'nun icrası ve iyileştirilmesi yolunda da ciddi surette işe başlamayı, milli hükümetin yaratılmasını aşağıdan, yani halk içinden ve halkın geniş kitlelerinin ihtiyacı, eyalet ve vilayette yaşayan halkların hususiyetleri üzerinde durmanın lüzumunu öne sürer. 12 Şehriver bildirgesinde fırkanın Azerbaycan'da teşkilini, onun milli mücadelesinin mahiyetini, bu mücadelenin istikametlerini, esas hedeflerini belirgin ve zaruri eden sebepler açıklanır ve orada denilir ki, *“Azerbaycan toprağında 4,5 milyonluk bir halk yaşıyor (o zamanki istatistiğe göre İran'da 16,5 milyon ahali yaşıyordu (Azer, 1942, s. 12; Kitab-e esamiye dehat-e keşver, 1944; Lazarevskiy, 1951, s. 4). Onlar kendilerinin etnik mensubiyetlerini tanıyor, kendilerine mahsus dilleri ve ayrı bir adetleri-ananeleri vardır.*

Bazı küçük fikirli adamlar zorla, çomak gücü ile Azerbaycan'ın uzak kentlerinde öz ana dilinden başka bir dil bilmeyen kendileri Fars dilinde konuşmaya mecbur etmektedirler. Bunlar bilmiyorlar ki, dilin kökü anaların sinelerinden, halkın adet ve ananesi ocaklar başından gelir. Ne kadar ki analar diri ve ocaklar yanmaktadır, bir halkın dilini ve adet-ananesini değiştirmek mümkün değildir. Milli birlik o vakit elde edilebilir ki, halkın tümü öz hususiyetini ve dahili özgürlüğünü sağlamakla terakki edip birbiriyle beraber olabilsin.

Azerbaycan halkı merkezin çürümüş ve kesif devlet adamlarının siyaseti sayesinde kendisinin istidat, kabiliyet ve zekâsına bakmayarak, her türlü özgürlük ve seçimden mahrum edilmiştir. Onun oğullarının öz ana dilinde tahsil almak imkanları olmamıştır. Onun aydınları halkın medeniyet,

sağlık vesaire ihtiyaçlarını halletmek için hiç bir hak ve seçime malik değildir. Onların şahsiyetini, dilini ve milliyetini her an tahkir etmektedirler (Azerbaycan Milli Hükümeti, 2010, s. 33-37). Bununla da ADF'nin Azerbaycan'da siyasi bir teşkilat olarak yaratılması zarureti esaslandırılmış oldu. ADF organı Azerbaycan Gazetesi de ilk sayısında bu hususta yazmıştır:

“Azerbaycan halkı ve özgürlük taraftarları tabiidir ki, tek ya da dağınık halde özgürlük mücadelelerine devam edemezlerdi. Ona göre bu mücadeleye rehberlik etmek için sağlam ve muntazam bir fırka teşkilatı yaratmak lazım idi. Azerbaycan Demokrat Fırkası bu ihtiyaçtan doğmuş bir teşkilattır. O teşkilat bütün demokratik ve özgürlük taraftarı şahısları öz sırasına davet etmekle bir milli merkez vücuda getirecek, Azerbaycan halkını özgürlük hedefine doğru sevk edecektir ve bu vasıta ile İran milletinin terakki ve tekamül yolunu açacaktır” (Azerbaycan gazetesi, 05.09.1945).

ADF kendi bünyesinde devlet kuruculuğu siyasetinin sosyal, iktisadi ve siyasi istikametlerinin belirlenmesi ve icrasında halkın bütün tabakalarının iştirakını esas amaçlardan biri hesap ederek onu halkın müzakeresine takdim etti.

Bununla ilgili olarak Azerbaycan Demokrat Fırkası tabaka ve sınıf farkını dikkate almayarak halkı kendi teşkilatında üye olmaya ve mukaddes milli mücadeleye iştirak etmeye çağırdı ve bildirdi ki, “Bu fırkanın kapıları hırsızlar ve hainlerden başka bütün Azerbaycan halkına açıktır” (Azerbaycan Demokrat Fırkasının Bildirgesi, 1946, s. 14; Azerbaycan Milli Hükümeti, 2010, s. 40; Pişeveri, 2016, s. 33). Bundan sonra ADF 12 maddeden ibaret esas şiarlarını ve maksatlarını Azerbaycan gazetesi vasıtasıyla beyan etmekle kendi devlet kuruculuğu siyasetini halkın geniş kitlelerinin müzakeresine takdim etmiş oldu. Aslında bu şiarlar ADF'nin kurmak niyetinde olduğu Milli Hükümet'in programını halk ile birlikte hazırlamak teşebbüsü idi. Öyle ki, halkın iradesi ve iştiraki ile kurulan devlet onun bütün eksiklerini temin etmeli ve ihtiyaçlarını ödemeli idi. Yalnız bu halde demokratik prensipler üzerinde milli bir hükümet kurmak ve onu müdafaa etmek olurdu.

12 maddeden ibaret bu şiarlar Azerbaycan Demokrat Fırkasının İran'ın istiklal ve bütünlüğünü korumakla beraber Azerbaycan halkına dahili özgürlük ve medeni özerklik verilmesi, bu maksatları hayata geçirmek için kısa zaman içerisinde halk tarafından yerel idarecilik organları olan eyalet ve vilayet encümenlerinin (*belediyelerin*) seçilip işe başlaması, mekteplerde tahsilin Azerbaycan dili temelinde teşkili (*3. sınıftan sonra devlet dili olan Fars dili de tedris edilmek şartı ile*), mevcut imalathane ve fabrikaların tekmili ve yenilerin tesisi ile üretimin genişletilmesi, pazar bulmak ve Azerbaycan emtialarının yurt dışına çıkarılması için transit yollar aramakla ticaretin genişletilmesi, Azerbaycan şehirlerinin geliştirilmesi ve su ile teminatı, köylü ile toprak sahipleri arasında belirli bir hudut tayin etmek, gayri resmi vergileri önlemek, halise yerlerini (*devlet toprakları*) ve Azerbaycan'ı terk edip kaçan ve Azerbaycan halkının zahmetlerinin mahsulünü Tahran'da ve diğer şehirlerde harcayan, Azerbaycan'a geri dönmek istemeyen toprak sahiplerinin yerlerini köylülere

vermekle onların toprak ve ekin aletleri ile temin edilmesi, fabrikaların tesisi, ticaretin genişletilmesi, ikinci teşkilatlarının tesis edilmesi, demir ve toprak yollarının çekilmesi gibi tedbirleri hayata geçirmekle işsizlik gibi ciddi bir tehlikenin önünün alınması, Azerbaycan ahalisinin sayısına uygun İran parlamentosuna milletvekili seçme hakkının talep ve temin edilmesi (*bu takriben parlamento temsilcilerinin üçte birini teşkil etmeli idi*), seçim sürecinin bütün İran’da aynı vakitte başlayıp ve çok kısa bir zamanda kurtarmasının teşkili, devlet idarelerine sokulmuş hain ve rüşvetçi şahıslar ile ciddi mücadelenin yapılması, doğru ve düzgün devlet memurlarının takdir edilmesi, Azerbaycan’da alınan vergilerin yarısından çoğunun Azerbaycan’ın kendi ihtiyaçlarına sarf edilmesi, bütün demokratik devletlerle dostluk münasebetleri sağlamak, merkezde ve şehirlerde İran ile müttefik demokratik devletler arasında dostluğu bozmak isteyen hain unsurlara karşı mücadele etmek, onları devlet idareciliği işlerinden mahrum etmek gibi asıl maksatlarını beyan etmekle Azerbaycan’ın hem dahilinde ve hem de onun haricinde yaşayan her bir vatanperver Azerbaycanlıyı Milli Hükümet’in kurulması gibi mukaddes bir vazifenin icrasına çağırırdı.

ADF’nin 12 Şehriver bildirgesi özellikle şunu gösterirdi ki, “*Azerbaycan’ın ıslah ve terakkisi İran’ın terakkisine sebep olacaktır ve vatanımız bu vasıta ile haydutların ve gericilerin pençesinden kurtuluşa erdirecektir*” (Azerbaycan Milli Hükümeti, 2010, s. 47). Fırkanın bu bildirgesi ile aynı gün (3 Eylül 1945) çap edilerek şehirlerde, kasabalarda ve kentlerde halk arasında yayıldı. Bu bildirge Azerbaycan halkı tarafından geniş dikkat ve büyük rağbetle karşılandı. Binlerce Azerbaycanlı bildirge yapıştırılmış duvarların önünde toplanıp kalp çarpıntısı ile onu sonuna kadar okudu, düşündü ve alkışladı. Halkın bu sıcak münasebeti onu gösterdi ki, ADF’nin tuttuğu yol ve hedefler düzgün seçilmiştir, halkın taleplerine uygundur, onun istek, arzu, ihtiyaçlarını açık bir şekilde yansıtmaktadır. Halk İran’ın arazi bütünlüğü ve istiklali çerçevesinde mukadderatını tayin etmek hakkı istiyordu, evi olan Azerbaycan’ı kendi idare etmek istiyordu, kendi dilinde medeniyet, sağlık ve devlet idareciliği istiyordu.

ADF milli bir fırka olduğu için cemiyetteki bütün sınıf ve tabakaları kendi bayrağı altında birleşmeye çağırdı. Bir gün geçtikten sonra fırkanın resmi organı Azerbaycan Gazetesi bildirgedeki çağırış ve şiarları esas kabul ederek faaliyete başladı. Yeri geldikçe onların izahına çalışarak halkı milli özgürlük için mücadeleye hazırladı (Azerbaycan Gazetesi, 05.09.1945). Bir hafta sonra ADF lideri S. C. Pişeveri Tebriz’in “Aslan ve Hurşid” tiyatro salonunda bildirge ve şiarlar hakkında detaylı bilgi ve beyanat verdi, halka sade Azerbaycan dilinde yaranmış gergin vaziyeti, ondan çıkış yollarını, halk hükümeti kurmanın usullerini açıp gösterdi. O vurguladı ki, “Milletvekili tek başına hiç bir iş göremez. Halk el ele verip kendi dertlerine kendi çare bulmalıdır” ve sonra da kati olarak halkına böyle bir çağrı yaptı:

“Azerbaycan’dan başlamalı, burayı evvela ıslah etmeli, Azerbaycan halkının kendi gücü ile burada bir Milli Hükümet yaratmalıyız. Tahran irticanın başı, istibdadın merkezidir. O, etrafta baş kaldıran bütün harekâtlara karşıdır. Birinci sırada oraya göz yumup, tek başına burada iş görmeliyiz” (Azerbaycan Gazetesi, 16.09.1945).

S. C. Pişeveri bu nutkunda devlet kurmanın, devletçiliğin prensiplerini de şerh etti, aydın ve sade bir dilde halkına ilan etti ki, *"demokratik ve milli bir hükümetin yaratılması için birinci sırada devletin bütçesini, yeni gelir ve giderini belirlemek gerekir ve Meşrutiyet İnkılabı da bu meseleyi hayata geçirmek yolunda meydana gelmiştir. Şimdi alınan vergiler ve sarf edilen paraların hepsi gayri resmi ve çalıntı olarak kabul edilecek"*. Devamında S. C. Pişeveri bu devletçilik prensiplerinin kanunlara dayanmasının, onlara mutlak şekilde uyulmasının zaruriliğine de değinerek bildirdi ki, kanun muhteremdir. Kanunsuz bir ülkede adalet, tehlikesizlik, insaniyet olamaz. Ama kanun her iki taraftan (*hem hükümet ve hem halk tarafından*) muhterem tutulmalıdır. Aksi takdirde hakimiyette olanlar daima kanunları kendileri için ellerinde bir araç gibi saklayıp her vakit özgürlüğü mahvetmeye, halkın hak ve ihtiyarını gözetmek lazım geldiğinde onu meydana çekip ondan istifade etmeye çalışırlar. Böyle olduğu halde halkın hayrına olan kanunlar akıldan çıkarılarak arşivlere verilir (Azerbaycan Gazetesi, 18.09.1945). Ona göre de ADF’nin halka müracaatında meydana attığı şiarların esasını da kanun teşkil ediyordu. O yüzden de ADF’nin esas hedeflerinden biri milletlerin ve halkların hukuklarını temin eden Kanun-i Esasi’yi (anayasayı) diriltmek yolunda mücadeleye başlamak idi. Böyle ki, ADF, onun üyeleri ve onların temsil ettikleri sosyal tabakalar için birinci sırada en büyük, en esas kanun eyalet encümeni (*yerel idarecilik organı olan belediye*) meselesini ortaya getirip hayata geçirmek isteği idi.

Pişeveri şehir encümenlerinin seçilmesi ve şekillendirilmesi meselesine de işaret ederek şöyle bir tavsiyede bulundu, *"İlk önce şehirleri düzene sokmak için halkın seçtiği şehir encümenleri köhne kabristan haline düşmüş, sokak ve caddelerinde kokuşmuş ve kirliliği çığırından çıkmış şehirlerde işe başlamalıdır"* (Azerbaycan Gazetesi, 18.09.1945). Beyanatta vurgulanan bir diğer mevzu da şudur, *"Dünyada demokratik ülkelerde devlet belediyesinin işlerine müdahale edilmiyor. Ona göre de şehir encümenleri Rıza Han’ın yarattığı bu kötü ve başarısız engeli sindirip işe başlamalı ve şehri harabe haline düşmekten kurtarmalıdır"* (Azerbaycan Gazetesi, 18.09.1945). Pişeveri böyle bir beyanatla çıktığı günlerde mürtecilerin yarattığı gergin şeraitin tesiri altında bütün İran çalkalanma halinde idi. Mazandaran’da, Korgan’da İsfahan, Şiraz ve diğer güney şehirlerinde harekâtlar başlamıştı. Tahran’ın özünde böyle devlet halk itirazlarının önünü almakta aciz kalmıştı. Hükümet tarafından her bir rejim ilan olunmuştu. Gece saat ondan sonra şehirde görülmek yasaklanmıştı, ama yine de halkın malını ve canını korumak mümkün değildi.

Böyle bir ağır zamanda Azerbaycan Demokrat Fırkasının kendi tarihi “12 Şehrivər” bildirgesi ile faaliyete başlamasından bir hafta sonra Tebriz’de ve bütün Azerbaycan’da derin bir sükut hissediliyordu. Halk ADF’nin simasında bir ağırlık merkezi, bir ümit yeri bulmuş gibi olmuştu. Umumi tehlikesizliği bozan hareketler susturulmuş, ara karıştırmak isteyen unsurlar tecrit edilmeye başlanmıştı. Böyle ki, Azerbaycan’ın ister şehirlerinde, isterse de kentlerinde halk fırkaya itimat edip meydana attığı tehlikesizlik şiarını rağbetle karşılayıp ona riayet ediyordu. Azerbaycan tehlikesizlik ve sakinlik cihetinden İran’ın başka yerlerinin hepsinden önde gidiyordu (Azerbaycan Gazetesi, 20.09.1945). Fırkanın bu uğurunu elde esas tutan Pişeveri katiyetle bildirdi ki, Azerbaycan halkı ADF’yi yaratmakla dünyaya sübut edecektir ki, yabancılar olmadan onun kendi evini idare etmeye liyakat ve kudreti vardır. Ona göre de ADF birinci sırada tehlikesizliği korumalı, ondan sonra milli harekâtı idare etmek ve İran özgürlüğünü temin etmek için Eyalet Encümeni’nden ibaret olan bir merkezi yaratmalı idi. Pişeveri diyordu ki, Fırkanın işi başkadır. Onu devlet ve hükümetin yerine koymak olmaz. O, halkın gözünü açıp muhkem bir intizam ile halkın menfaatini temin etmeye çalışmalıdır. Halkın hukukunu korumak, ferdi ve içtimai işleri idare etmek hükümet teşkilatının işidir. Bu teşkilat Eyalet ve Vilayet Encümenleri şeklinde olacak. Encümenlerin hakları çok geniştir. Onlar bütün hükümet idarelerinin işlerine yetişebilir. Eyaletin servetini, maarif ve sağlık meselelerini müstakil surette müzakere edip bu hususta ciddi tedbirler alınmalıdır.

Konuşmanın sonunda fırka başkanı S. C. Pişeveri bir taahhüt şeklinde halkına şunları beyan etti:

“Biz var gücümüzle çalışacağız ki, millet bütünlükte hepsi devlet işlerine müdahale edebilsin ve her bir vatansever ferdin iradesi memleketin mukadderatına tesir edebilsin. Bundan ilave önümüzde büyük ıslahatlar paketi durur. Evvela kentli ile toprak sahipleri arasında mevcut olmuş ihtilafları adaletli tarzda halletmek lazımdır. Sonra maarif ve sağlık meselesi düzenlenmesi icap eden en büyük meselelerdendir. Maarif ve sağlıksız bir millet öz istiklalini alamaz ve aldığı özgürlüğü elde saklayamaz” (Azerbaycan Gazetesi, 23.09.1945). Aslında bu beyanatı ile Pişeveri, Azerbaycan’da kurulacak milli devletin faaliyet programının esas istikametlerini belirlemiş oldu.

1945 yılının Eylül ayının 13’ü gibi sadece Tebriz şehrinde ADF’ye on bin kişi katılmıştı. Bundan ilave İran Halk Partisi’nin (İHP – Tude) Azerbaycan eyalet teşkilatından altmış bin kişi de ADF’ye katıldı. O vakit ADF’nin bildirgesi ile karşılaşan ve onun şiarlarını kabul eden her bir şahıs (*elbette, hırsız, suçlu ve irticacılardan başka*) adını fırka teşkilatına yazdırmakla fırkaya dahil olmaktaydı (Çeşmazer, 1986, s. 58). 13 Eylül 1945 tarihinde Tebriz’de fırkanın ilk konferansı oldu. Konferans fırkanın işlerine rehberlik etmek için 11 kişiden ibaret bir komisyon

– müessisler komitesi oluşturuldu. Bu komiteye S. C. Pişeveri başkan, M. E. Şebüsteri ise başkan yardımcısı seçildi (Sonay, s. 80). Konferans 20 güne keder ADF'nin birinci kurultayını (*Azerbaycan Halk Kongresi*) sürdürme kararı aldı. 2 Ekim 1945 tarihinde Tebriz'de ADF'nin I. Kurultayı açıldı. Bu zaman diliminde ADF üyelerinin sayısı artık yüz bin kişiye ulaşmıştı. Fırkanın 38 vilayet, şehir ve mahalli teşkilatı kurultaya 277 nefer (237'si belirleyici, 40'ı istişare oyu ile) temsilci seçip göndermişti (Çeşmazer, 1986, s. 60). ADF'nin I. Kurultayı'nda fırka bildirgesinin müzakeresi esas konuydu (Azerbaycan Demokrat Fırkasının Tüzük ve yönetmeliği, 24.10.1945). Bildirgenin 17. maddesinin “*İstibdat devrinin taraftarı olan ve Azerbaycan'ı terk edip kaçmış mülk sahiplerinin topraklarına el konularak köylülere verilmesi*” başlıklı 2. bendi gergin tartışmalara sebep oldu. Bu bentle ilgili çok teklifler edildi. 3 Ekim'de kurultayın 4. toplantısında 17. madde ekseriyetle tasdik edildi. Kurultayın bu kararı çok müterakki bir hadise idi. O, köylüye gösterdi ki, ona toprak bedelsiz ve karşılıksız verilmelidir. Bu karar mülk sahiplerinin topraklarının dokunulmazlık fikrini ortadan kaldırdı ve köylü hareketini daha devrimleştirdi. Kurultayda ADF yönergesini bütünlükle kabul edildi. Onunla bağlı verilen tekliflere de bakıldı ve kabul edildi.

Üç gün devam eden kurultay 4 Ekim 1945 tarihinde öz işini uğurla tamamladı. ADF tüzükte Azerbaycan'ın ve İran'ın iktisadi, sosyal ve milli hususiyetlerini, tarihi şeraiti dikkate alarak Fırkanın en temel vazifelerini belirlemiş oldu. Tüzükte İran'ın arazi bütünlüğü ve bağımsızlığı korunmak şartıyla eyalet ve vilayet encümenleri seçimi beklemeden başlanmasına, Azerbaycan'a İran dahilinde muhtariyet ve kendi mukadderatını tayin etmek hukukunun verilmesi talep edilmekteydi. Bu senedin 6. maddesinde şöyle denmektedir. “Umumi oy verme yolu ile hakiki demokratik halk devleti yaratılmalıdır” (Azerbaycan Demokrat Fırkasının Tüzük ve yönetmeliği, 24.10.1945, s. 10). Ama Azerbaycan halkı bilmekteydi ki, İran devleti ona özgürlük ve muhtariyet vermeyecektir. Bu günlerde ADF organı Azerbaycan Gazetesi şöyle yazmaktaydı. “Merkezi hükümet memleketi sulh ve asayiş yolu ile idare etmeye kadir değildir (Azerbaycan Gazetesi, 26.10.1945). Tahran, Azerbaycan üzerine büyük bir ordu göndermeye hazırlanmaktaydı. Bunun mukabilinde de Azerbaycan'da halk hareketi artık milli özgürlük ve demokratik karaktere malik olduğundan ADF silahlı isyanın teşkiline karar verdi. Fırka tüm halkı savaşmak için örgütledi. ADF'nin her bir çağırışını on binlerce kişi müsbet karşıladı. Köylüler, hareketin ana itici güçlerinden biriydi. 1945 yılı Ekim ayının son günlerinden itibaren halk, Azerbaycan'dan tahıl da dahil olmak üzere gıda maddelerinin çıkarılmasını engelledi.

Azerbaycan halkının İran hükümetinin kuvvetleri ile mücadeleye hazır olduğu bu gün 1945 yılının Kasım ayının 16'sında ADF şu talimatı verdi: *Halk kendi başına çözüm bulmalıdır!* (Azerbaycan Gazetesi, 16.11.1945). İran hükümeti Kasım ayının 17'sinde Tahran'dan

Azerbaycan üzerine ordu gönderdi. İran ordularının baş karargahından da Tebriz'e, Azerbaycan'daki tümen komutanına da şehirlerde ve diğer yerlerdeki devlet dairelerini, yerel makamları, polis, jandarma ve askerlerin yerleştikleri idareleri ve kışlaları, posta ve telgraf istasyonlarını subay ve askerlerin kanının son damlasına kadar savunmaları emredildi. Başta yoksul ve orta sınıf köylülerden oluşan Azerbaycanlı fedailer, İran merkezi hükümetinin silahlı kuvvetlerine ilk darbeyi 16-17 Kasım gecesi Maragha, Marand, Miyana, Sarab ve Erdebil bölgelerinde aynı anda vurdular. 17'sinde, Miyana ve Sarab şehirleri, Marağa'nın Ajabshir, Binab ve Shishavan yerleşimleri, Marand'ın Yam köyü ve Erdebil'in bir dizi büyük köyü hükümet güçlerinin kontrolünden kurtarıldı. Tebriz, Erdebil, Ahar, Astara, Maragha, Miyandab, Urmia, Hoy ve Maku şehirlerinde devlet güçleri birbiri ardına silahsızlandırıldı.

Vaziyetin gitgide daha keskin şekil aldığı devlet kuvvetleri ile yerli azatlık kuvvetleri arasında büyük tokuşmaların ve baş vere bilecek kırgınların mikyasını tasvir edebilen İran parlamento üyeleri Kasım ayının 21'inde Tahran'dan Azerbaycan üzerine gönderilen ordunun durdurulmasına nail oldu. Azerbaycan'da fedailer kentleri, kasabaları ve şehirleri birbirinin ardınca azad ettiler. ADF MK'nın düzgün rehberliği, plan ve tedbirleri neticesinde kan dökülmeden bütün kasaba ve şehirler irtica kuvvetlerinin elinden çıkıp halkın eline geçti (Çeşmazer, 1986 s. 82). ADF halkın silahlı mücadelesine rehberlikle birlikte halk hakimiyetini yaratmak uğrunda da bir sıra siyasi ve teşkilati işleri hayata geçirmekle meşgul idi. 1945 senesinin 8-9 Kasım tarihli 2. Genel Toplantıda ADF MK tehire salmadan eyalet ve vilayet encümenlerinin teşkiline ve İran parlamentosuna seçimlere başlamak hususunda karar verdi (Çeşmazer, 1986, s. 82-85). 1945 yılının Kasım ayının 10'undan 20'sine dek Azerbaycan'ın bütün kent ve şehirlerinde yüz seksenden fazla çok izdihamlı mitingler oldu. Bu toplantılarda encümenlerin (*yerel halk hakimiyeti organları olan belediyelerin*) teşkilini ve Azerbaycan'a İran dahilinde muhtariyet verilmesini talep eden kararlar kabul edilerek halk temsilcileri vasıtası ile Tebriz'e gönderildi. Böylece 1945 senesinin Kasım ayının 20'sinde Tebriz şehrinde Azerbaycan Halk Kongresi (AHK) teşkil olundu ve bu kongrede halkın bütün tabakaları, özellikle köylüler ve şehir emekçileri tarafından seçilmiş 724 kişilik temsilci iştirak etti.

Kongresi "Azerbaycan Milli Müesseseler Meclisi", "Azerbaycan Milli Müesseseler Meclisinin Bildirisi", "Azerbaycan Milli Müesseseler Meclisinin Beyanatu", "Azerbaycan Milli Meclisi'nin Seçim Kanunu" gibi mühim belgeleri müzakere ederek 14 maddeden ibaret karar kabul etti. Bu kararda İran çerçevesinde yaratılacak Azerbaycan Milli Hükümeti'nin ADF'nin 12 Şehriver bildirgesinde doğan esas faaliyet istikametleri, Azerbaycan devletçiliğinin temel prensipleri karşılığını buldu. Böyle ki, AHK'nin bu kararlarında şu hususlar bildirilmektedir: 1) Azerbaycan halkı tam manası ile bir millet gibi ayağa kalkıp kendi tabii ve kanuni hakkına

özünün gücü ile malik olmak istemektedir; 2) Azerbaycan halkı kendi mukadderatını ele aldığı halde, Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmamayı ilan etmekte ve bütün İran halkları ile kardeşliğini korumayı özüne vazife bilmektedir; 3) AHK Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması ve onun ayrı bir ülkeye birleşmesi hakkında malumatları ciddi surette tekzip etmektedir; 4) Azerbaycan halkı anayasaya sadık kalıp demokratik prensipleri icra etmeye çalışacaktır; 5) Azerbaycan halkı kendisinin dahili işlerini idare ve milli muhtariyetini temin etmek için anasadan istifade edip eyalet encümeni teşkilatını biraz genişletip ona Milli Meclis şeklini verir, İran dahilinde İran'ın bütünlüğünden ve bağımsızlığından ödün vermeden kendisinin Milli Hükümeti'ni yaratmaktadır; 6) AHK ADF'nin teşebbüsü ve rehberliği ile Milli Meclis, vilayet encümenleri ve Milli Şura Meclisi (İran parlamentosu) seçimlerine acil olarak başlamayı karara almaktadır; 7) AHK halkımızın arzu ve taleplerini icra etmek için ciddi adım atıp kendisini Müesseseler Meclisi ilan etmektedir. Milli muhtariyetimizi muhkem esas üzerinde kurmak için Milli Meclisi oluşturmaktadır; 8) Müesseseler Meclisi bir Milli Hükümet yaratılmasını ve doğrudan Azerbaycan'ın dahili işlerinin bu hükümet vasıtası ile idare edilmesini gecikmesiz surette gerekli görmektedir; 9) Milli Meclis seçimleri kurtarıp Milli Hükümet resmiyete kavuştuğu günden AHK öz temsilcilerinden Milli Heyet adı ile 39 kişilik bir heyet seçti. Kabul ettiği kararların icrasını bu muvakkati heyete emanet etmektedir; 10) Bu Milli Heyet Milli Meclis teşkil olunan güne kadar Azerbaycan halkının milli işlerini idare edecek, Milli Meclis teşkil olduğu zaman onun vazifesi sona ermiş olacaktır; 11) Merkezde ve vilayetlerde başlanan seçimleri temin etmek ve Milli Heyet'in tehlikesizliğini korumak için AHK her tür tedbir almak için geniş yetki vermektedir; 12) AHK devlet idarelerinin başında duran yöneticilerden, Milli Heyete tabi olup, onun talimat ve denetimine itaat etmeyi talep etmekte ve bunun tam tersine, kendilerini mutlak hükümdar olarak göstermek isteyenlerin kamu yönetiminden ihraç edilmesini gerekli görmektedir; 13) AHK, Milli Heyete tüm devlet okullarında zorunlu olarak Azerbaycan dilinin öğretilmesi talimatını vermekte ve bu milli görevin yerine getirilmesine engel olanları Azerbaycan halkının düşmanı olarak görmekte ve onların gerici düşüncelerine ve hainliklerine karşı ciddi tedbirler alınmasını talep etmektedir; 14) AHK, polis, jandarma ve ordu teşkilatlarının oluşumunu bozmak niyetinde değildir. Onlar resmi üniformalarını ve rütbelerini korumaya ve görevlerini yerine getirmeye devam ederler. Ancak, onları yönetenler tarafından Azerbaycan'ın özerkliğine karşı bir tehdit görülürse, Milli Heyete, onların ihanetini önlemek için ciddi önlemler almaya yetki verilecektir (Azerbaycan Gazetesi, 25.11.1945). AHK 20-21 Kasım 1945'te Tebriz'de düzenlenen 4. toplantısında oybirliğiyle bir bildiri kabul etti ve bunu 23 Kasım 1945'te İran Şahı'na, İran parlamentosuna ve İran'ın merkezi hükümetine ve ayrıca Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Sovyetler Birliği, Fransa ve Çin gibi dünyanın büyük demokratik ülkelerine

özel bir heyet aracılığıyla gönderdi. Azerbaycan halkının meşru taleplerini yansıtan 8 maddeden oluşan açıklamada, şu ifadelere yer verildi: 1) Azerbaycan halkı milli bir dile, geleneklere ve özelliklere sahiptir. Bunlar ona, tüm dünya halkları gibi, İran'ın bağımsızlığına ve bütünlüğüne saygı duyarak Atlantik Antlaşması uyarınca kendi kaderini belirleme konusunda özgür ve özerk olma hakkını vermektedir; 2) Azerbaycan halkı, kesinlikle kendi yasal taleplerini ayrılma ilkeleri esasında ve İran sınırlarının zedelenmesiyle halletmek istememektedir; 3) Azerbaycan halkı, İran'da Anayasaya dayalı ve Milli Hükümet şeklinde demokratik bir rejim kurmayı bütün gücüyle istemektedir; 4) Azerbaycan halkı, İran topraklarında yaşayan diğer halklar gibi, temsilcilerini göndererek ve adil vergiler ödeyerek kamu işlerinin yönetimine ve merkezi hükümete katılmak isterler; 5) Azerbaycan halkı, tüm dünya halkları gibi, ulusal ve içişlerini yönetmek için İran'ın bütünlüğüne uygun bir Milli Hükümet kurmak istediğini resmen ve açıkça beyan eder. Bu Milli Hükümet, Azerbaycan'ı İran devletinin bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı göstererek demokratik ilkeler temelinde yönetecektir; 6) Azerbaycan halkı, AHK tarafından onaylanan iç tüzüğe göre kendi dahili Milli Meclisini seçecek ve Azerbaycan dahili Milli Hükümetinin Milli Meclisin temsilcileri arasından seçilmesini ve onlara karşı sorumlu olmasını gerekli görecektir; 7) Azerbaycan halkı kendi anadilini sevdiği için başka bir dilin zorla kabul ettirilmesi, bununla da Azerbaycan halkının medeniyetinin ve ilerlemesinin engellenmesi, Azerbaycan'ın milli kültürünün engellenmesi gibi zoraki bir eylemi önlemek ve Azerbaycan'ın gelişmesini sağlamak için AHK Millet Meclisine şöyle talimat verdi: Azerbaycan dili bir an önce devlet dili ilan edilerek ve bütün milli ve devlet eğitim kurumlarında öğretilmeli; 8) 150.000 kişinin imzası ve Azerbaycan'ın farklı bölgelerinden 700 kişinin katılımıyla düzenlenen Halk Kongresi, Azerbaycan halkının iradesine uygun olarak kendisine Kurucular Meclisi adını verdi. Azerbaycan'ın iç işlerini yönetmek için 39 kişilik bir ekip seçti. Bu heyete, ulusal hedeflere ulaşmak için gerekli önlemleri alması ve yetkili makamlarla görüşmelere başlaması ve aynı zamanda, Milli Şura Meclisi (İran parlamentosu) seçimlerinin gerçekleştirilmesi talimatı verildi. AHK, İran devletinin liderlerini ve dünyanın önde gelen demokrasilerini yukarıdakilere dahil ederek, şunları söyledi: Hedeflerine ulaşmak için sadece propaganda ve örgütsel araçlar kullanacak, hiç bir şekilde kardeş katliamlarına ve çatışmalara izin vermeyecektir. Ancak merkezi devlet, Azerbaycan halkının meşru haklarını silah zoruyla ortadan kaldırmak isterse, başka çaresi kalmayacak ve ne pahasına olursa olsun haklarını savunmak ve son kişiye kadar ulusal özerkliğini kazanmak için savaacaktır. Kurucular Meclisi, Milli Meclise, Azerbaycan'ın özerkliğini sağlamak ve sorunu barışçıl bir şekilde çözmek için iç makamlarla görüşmelerde bulunma yetkisi verdi. Ancak, Millet Meclisi'nin yerel özerklik ve Milli Hükümet haklarını göz ardı etmeye ve İran'ın bütünlüğüne ve bağımsızlığına karşı girişimde bulunmaya hakkı yoktu.

AHK, bu açıklama ile tüm nüfuzlu demokrasilere, dünyada haklarını tüm gücüyle savunmak için ayağa kalkan bir millet olduğunu bildirmek istedi ve bu halk, Asya'nın bir köşesinde gerçek özgürlük ve demokrasi bayrağını yükselterek, ulusal güçleri ile özgürlüklerini güvence altına almak istemektedir (Azerbaycan Gazetesi, 25.11.1945). Azerbaycan Milli Heyeti'nin verdiği ferman üzere ve Azerbaycan Milli Meclisi'nin seçim kanunu esasında (21.11.1945) 1945 yılının Kasım ayının 27'sinde Azerbaycan'ın vilayet ve mahallerinde Azerbaycan Milli Meclisi için seçimler başlandı (Azerbaycan Gazetesi, 29.11.1945). Seçimler 5 gün devam ederek Aralık ayının 1'inde uğurla başa çattı. 32 seçim dairesinden Azerbaycan Milli Meclisi'ne (MM) yüz kişi temsilci olarak seçildi. Bunların büyük ekseriyetini inkılapçılar, savaşı, vatanperver ve aydın vatandaşlar, köylüler, işçiler, aydınlar, zanaatkarlar, işadamları ve ulusal burjuvazinin temsilcileriydi (Çeşmazer, 1986, s. 88). İran şahı ve merkezi hükümeti adından Azerbaycan demokratları ile görüşmek üzere Tebriz'e gelen Azerbaycan valisi Murtaza Beyat Azerbaycan Milli Heyeti'nin talebi ile Tebriz'i terk ederek Tehran'a döndü.

1945 yılının Aralık ayının 12'sinde (21 Azer 1324) Tebriz şehrinde Azerbaycan Milli Meclisi açıldı. 21 günlük faaliyetin ardından AHK tarafından 21 Kasım 1945'te seçilen Millet Heyet, Azerbaycan Parlamentosu'nun ilk toplantısında istifa etti. Aynı gün (12.12.1945 / 21.09.1324) Azerbaycan Milli Meclisi, öğleden önceki oturumunda, ADF başkanı S. C. Pişeveri'ye, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması talimatını verdi. Öğleden sonraki toplantıda Pişeveri, Azerbaycan Milli Hükümeti'ni (AMH) Milli Meclis'e şu şekilde tanıttı: 1) Başbakan - Seyid Cafer Pişeveri; 2) İçişleri Bakanı - Dr. Selamullah Cavid; 3) Halk Birlikleri Bakanı - Cafer Kaviyan; 4) Tarım Bakanı - Dr. Mehtaş; 5) Eğitim Bakanı - Mohammad Biriya; 6) Sağlık Bakanı - Dr. Övrenği; 7) Maliye Bakanı - Gulamrza İlhami; 8) Adalet Bakanı - Yusif Azima; 9) Yol, Posta, Telgraf, Telefon - Kabiri; 10) Ticaret ve Ekonomi Bakanı - Reza Rasuli; 11) Çalışma Bakanı atanıncaya kadar, Başbakanın kendisi o bakanlığın işlerini denetleyecekti. Aynı toplantıda Milli Meclis, Zeynalabdin Qiyami'yi Yüksek Mahkeme Başkanı ve Firidun İbrahimi'yi Azerbaycan Başsavcısı olarak seçti (Azerbaycan Gazetesi, 13.12.1945; Sonay, 2019, s. 92-93). S. C. Pişeveri'nin MM'e takdim ettiği 20 maddeden ibaret Azerbaycan Milli Hükümeti'nin faaliyet programı geniş müzakereden sonra oybirliği ile kabul edildi. Bu programda Azerbaycan'ın siyasi, iktisadi, sosyal ve medeni hayatının bütün sahalarının milli-azatlık ve demokratik prensipler esaslarında yeniden kurulması, inkişaf ettirilmesi, Azerbaycan muhtariyetinin korunması ve güçlendirilmesi için görülecek işler, onları istikametleri belirlemişti (Azerbaycan Gazetesi, 13.12.1945). İran ordularının Tebriz'deki askeri birlikleri, AMH'nin düzenlendiği 12 Aralık'ta (21 Azer) fedailere teslim oldu. 20 Aralık'tan sonra Azerbaycan'da halk iktidarı kuruldu.

AMH'in faaliyet programı içerik, amaç ve hedefler açısından ADF'nin "12 Şehriver" bildirgesinde anlatılan 12 esas şiarından, 50 maddeden ibaret tüzüğünden, AHK'nin 14 maddeden ibaret kararından ve 8 maddelik beyanatından prensipçe farklı değildi. ADF'nin devlet kuruculuğu siyaseti halkın isteği ve iradesi ile kabul edilmiş demokratik kanunlara ve kararlara dayandığından uğurla hayata geçirilmeye başladı. Aslında yeni kurulan parlamento ve devlet Azerbaycan'ın siyasi yapısıydı. Eyalet ve il meclislerinin seçilmesi bu yapıyı genişletmiş ve Azerbaycan'ın tüm nüfusunu demokrasinin siyasi yapısında birleştirmiştir. AMH, özgürlük, sosyal ve siyasi haklar elde etmek, demokratik bir devlet inşası, anadilin resmi düzeyde statüsünün sağlanması, ulus-devletin ve halkın güvenliğinin korunması gibi zorunlu meseleleri, toplumun ekonomik hayatındaki mevcut sorunların çözümünün altını çizdi. ADF'nin devlet kuruculuğu siyasetine uygun olarak ve onun rehberliği altında Azerbaycan MM ve Milli hükümeti bir sıra zaruri ıslahat tedbirlerini hayata geçirmeye başladı.

İran'ın arazi bütünlüğü dahilinde ve onun bağımsızlığına hiç bir zarar vermeden Azerbaycan'ın ve halkının güvenliğini temin etmek ve korumak ön plana çekildi. Azerbaycan MM'in 21.12.1945 tarihli toplantısında halk ordularının teşkili hakkında kanun kabul edildi ve Halk Ordusu Bakanlığı kuruldu. 03.02.1946 tarihinde fedai gruplarının işini düzenlemek ve Azerbaycan'da huzuru sağlamak hakkında AMH uygun kararlar kabul etti ve bununla da fedailer büyük gruplar oluşturularak ordu düzeni ile silahlı halde Azerbaycan'ın belirli noktalarında yerleştirildi. AMH'in muvafık kararı ile yirmi bin neferden çok fedaiye milli-azadlığı ele almakta ve halk hakimiyetini kurmakta iştiraklerine göre "21 Azer" medalı verildi (Çeşmazer, 1986, s. 83). 1946 senesinin Şubat ayının 28'inde polis işçileri hazırlamak için Tebriz şehrinde dahili işler idaresinin nezdinde hususi kurslar açıldı. 1946 yılının Mart ayının 15'inde Tebriz şehrinde orta askeri okul kuruldu. Bundan sonra da milli devlet kuruculuğu siyasetini uğurla hayata geçirecek fırka ve hükümet kadroları yaratmak maksadıyla Tebriz şehrinde üç aylık siyasi kurslar, hukuk mektebi açılmış ve burada Azerbaycan'ın siyasi, adliye ve idarecilik üzere kadrolarının hazırlanmasına başlanmıştı. ADF kendi milli devlet kuruculuğu siyasetinde Azerbaycanlılığı esas ideoloji platforma seçmekle milli şuuru inkişaf ettiren tedbirlere hususi dikkat yetirdi. Bu yüzden de geçmiş ve yakın tarihin tetkiki ve tebliği, şiir ve sanatsal edebiyatın, maarifin, yeni ders programlarının milli ruhta hazırlanması, ince sanatın inkişafı yönünde hayata geçirilen tedbirler AMH'in ıslahat programının ön planındaydı. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin 6 Ocak 1946 tarihli toplantısında Azerbaycan dili, özellikle de iptidai, orta ve ali tahsilin pulsuz olması şartıyla ana dili esasında yeniden kurulması, yetim ve kimsesiz uşakların terbiyesi ve tahsile katılımı hakkında kanun kabul edildi.

Azerbaycan dili Azerbaycan'da resmi hükümet ve maarif dili ilan olundu, idareler, konuşma ve yazışma, bütün mekteplerde tedris Azerbaycan dilinde yapıldı (İptidai mekteplerde dersler yalnız ana dilinde yapılmalı idi, ondan sonra ise ana dili ile yanaşık Fars dilinin de işlenmesine izin verilirdi). Aynı şekilde resmi ilanlar, kanun taslaklarının yazılması, hükümet idareleri, ticaret merkezleri, halk orduları hakkında verilen fermanlar, mahkeme işlerinin, resmi toplantıların Azerbaycan dilinde yapılması Milli Meclis'in tasdiki ile kanuni şekil aldı. Azerbaycan'ın her tarafında üç bin sekiz yüz okuma yazma kursu açıldı. Milli hükümet tarafından kentlerde iki binden fazla, şehirde ise beş yüze yakın ilk ve orta mektep yaratıldı (Bayramzade, 1991). AMH'nin kurulmasından önce S.C. Pişeveri, çalışanların eğitim ve sağlık durumu hakkında şunları söyledi:

"Azerbaycan'da sağlığa ayrılan ödenek kişi başına dağıtılsa, kişi başına bir aspirin bile alınmaz. Eğitime ayrılan para bölünürse bunu tek bir rakamla bile göstermek mümkün değildir. Ben bunu bir kibrit çöpüyle karşılaştırdım, sonuç, herkesin bir kibrit çöpünden daha azını almasıdır." AMH'nin ilgili kararı ile Azerbaycan'da sağlık hizmetinin de ücretsiz olduğu ilan edildi (21 Azer (1324-1325) hareketi İran milli-demokratik hareketi tarihinin parlak sehifesidir (eski alfabe ile), 1976, s. 76). Azerbaycan'da tıp, ziraat ve pedagoji sahasında üç fakülteden - (fizik, kimya, tarih, dil, edebiyat, felsefe, hukuk, matematik ve tabiat şubeleri) ibaret Tebriz Üniversitesi açıldı (Azerbaycan Gazetesi, 09.01.1946). 1946 senesinin Mart ayının 7'sinde Tebriz şehrinde demir yolu mütehasısları hazırlamak için dört şubeden (mekanik, sürücülük, demir yolları çekmek ve iletişim) ibaret üç yıllık teknik okul açıldı. Kısa müddetli tıp işçileri mektebi, üç yıllık paramedik mektebi, üç yıllık kadın doğum mektebi tesis edildi. Tebriz şehrinde "Behzad" adına güzel sanatlar müzesi ve güzel sanatlar mektebi faaliyete başladı ve bu mektep ressamlık, heykeltıraşlık, dövme ve musiki şubelerinden ibaret idi ve burada üç yüz nefer genç tahsil almaktaydı. MM'in 08.06.1946 tarihli kanunu esasında Tebriz'de Milli Kumandan Settarhan'a ve Milli Lider Bağırhan'a ait heykeller, Şeyh Muhammed Hiyabani'ye abide yapıldı.

ADF'nin devlet kuruculuğu siyasetinde ideolojik çalışma ve propaganda konuları önemli yerlerden birini tutuyordu. 1946 yılının Nisan ayının 7'sinde "21 Azer" harekâtının galibiyetini, MM ve AMH'in kararlarını, halk hakimiyetinin teşkili istikametinde görülen yeni kuruculuk işlerini Azerbaycan, İran ve aynı zamanda bütün dünya halklarına ulaştırmak için Tebriz'de Azerbaycan radyo istasyonu açıldı, radyo malumat komitesi yaratıldı (Azerbaycan Gazetesi, 09.04.1946). Yeni sinemaların açılmasıyla birlikte eskilerin restorasyonu, tiyatro binalarının, ayrıca tarihi abidelerin onarımı için AMH, 24 Mayıs 1946 tarihli toplantı kararıyla bütçeden 14 milyon 22 bin 300 tümen ödenek tahsis edilmesini onayladı (toplam bütçe fonlarının %21,9'u) (21 Azer (1324-1325) hareketi İran milli-demokratik hareketi tarihinin parlak sehifesidir (eski alfabe ile), 1976). Bir yıl içerisinde ilgili dersler üzere çok sayıda ders kitabı, siyasi, tarihi ve edebi kitap

yayınlandı, yaklaşık 50 gazete ve dergi, Azerbaycan dilinde "Azərbaycan", "Azad millət", "Yeni Şərq", "Qələbə", "Cövdət", "Urmiya", "Cavanlar", "Azər" gibi gazeteler, "Azərbaycan ulduzu", "Şairlər məclisi", "Maarif", "Vətən", "Fədai", "Demokrat", "Günəş" gibi dergiler yayınlandı.

4 Nisan 1946'da başlayan ve 8 Nisan 1946'da sona eren Milli Meclisin ikinci genel toplantısı, ADP'nin milli devlet kurma politikasının kısa sürede başarılı bir şekilde uygulanmasında özel bir dönemdi. Böylece 72 kişilik halk temsilcisinin (milletvekillerinin) katıldığı bu toplantıda, Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarında çok önemli olaylar, ordu, vergiler, toprak dağılımı, güvenlik ve Azerbaycan'ın iç bütçesi dahil olmak üzere birtakım tedbirler görüldü. Milli Meclis, AMH'nin planladığı reformları uygulamada herhangi bir zorlukla karşılaşmaması için, bütçenin %80'ini Azerbaycan'ın hayati giderlerine harcanmasına izin verdi (Azerbaycan Gazetesi, 10.04.1946). 16 Şubat 1946'da Milli Meclis toprak reformu üzerine bir yasa çıkardı. 4 Nisan 1946'da 22 maddeden oluşan "Topraktan elde edilen gelirin mal sahibi ile köylü arasında bölüşümü hakkında kanun" çıkarılmıştır. Bu kanun, o bölgede yaşayan tüm köylülerin topluluk arazilerini eşit olarak kullanma hakkına sahip olduğunu belirtmektedir, köylü su, otlak, dışarıdan yakacak toplama vb. harçlardan sonsuza dek muaf tutuldu, köylülerin toprak sahiplerine, devlete, tefecilere ve diğerlerine olan borçları kaldırıldı, köylünün her türlü harçlardan kurtarılması, vb. bu tür yükümlülükler kanunla yasaklanmıştır. Aynı zamanda çiftçinin bağ arazisi, harman yeri ve evinin yeri ile birlikte sahip olduğu tüm tarım arazileri köylülere ücretsiz olarak verildi (Azerbaycan Gazetesi, 15.04.1946). ADF başkanı S.C. Pişeveri, birinci köylü kongresinde yaptığı konuşmada Azerbaycan köylülerinin haklarını tanımlayarak,

“Köylüler devleti oluşturan bir güç olduğu için toprak onlarındır. Artık kimse onun hakkına tecavüz edemez. ...Bugünkü özgürlüğümüzün nedeni köylülüktür. Köylüler olmasaydı, onu alamazdık. Köylüler bu hükümeti kendi kurdukları için destekliyorlar. ... Milli hükümet devam ettiği sürece Azerbaycan'da köylülük birinci sırayı alacaktır. Azerbaycan'ın ilk ve gerçek efendisi köylüdür”(Azerbaycan Gazetesi, 18.04.1946).

Mali ve iktisadi-ticaret sahalarında da bir sıra önemli ıslahatlar hayata geçirilmekle, halkla hükümet arasında karşılıklı alakaların inkişafına merak uyandırıldı, halkın hâkimiyette doğrudan iştirakına koşullar yaratılarak milli devletçiliğin esasları güçlendirildi. Azerbaycan'da Milli Bank tesis edildi ve onun on dokuz şubesi açıldı. Paraya olan ihtiyacı karşılamak maksadıyla arkasında sağlam devlet emlakına dayanan bir milyon tümenlik geçici hazine makbuzu basıldı. 08.04.1946 tarihinde madenlerin, bütün yeraltı servetlerin, tabii meşelerin millileştirilmesi ve onların devlet inhisarında olması hakkında kanun kabul edildi. Yüz yirmi büyük, orta ve küçük sanayi tesisi inşa edildi ve işletmeye alındı. Milli Meclis işçi ve zanaatkârların koşullarının iyileştirilmesi ve çalışma koşullarının kökten değiştirilmesine ilişkin 52 maddelik bir yasayı kabul etti. Tarihte ilk kez

kadınlara erkeklerle eşit haklar verildi. Azerbaycan'dan ihraç edilen ve Azerbaycan'a ithal edilen tüm malları kontrol etmek için bir kanun çıkarıldı. Ancak şu ana kadar AMH-nin yurtdışında ticaret imkanı yoktu. Böylece Azerbaycan, İran içinde özerkliğini ilan ettiği için, dış ticaret konuları merkezi hükümet aracılığıyla uygulanabiliyordu. AMH çok sayıda önemli çevre düzenleme çalışması gerçekleştirdi. Halkın yakın katılımı ile gerekli yerlere otoyollar, köprüler yapıldı, okullar, hastaneler, eczaneler, doğum hastaneleri, kreşler ve çeşitli yetimhaneler, kulüpler ve diğer kamu kurumları inşa edildi veya eski binalar onarıldı, yollar asfaltlandı, elektrik santralleri kuruldu, radyo, telefon ve telgraf hatları döşendi, bürolar ve çeşitli işletmeler yapıldı veya genişletildi, su hatları döşendi ve diğer su şebekeleri onarıldı. Periyodik taşkınların önüne geçilmesi için nehirlerin önüne barajlar yapılmasına ve diğer çok önemli çevre düzenleme çalışmalarına başlandı. Bu reformlar, geniş halk kitlelerinin arzu ve isteklerini doğrudan yansıttığı için, kısa sürede Orta Doğu'da, özellikle İran'ın diğer bölgelerinde ifade ve etki buldu.

Tarihte ilk kez ADF, Güney Azerbaycan'da bağımsız bir modern ulusal devlet olma olasılığını gösterdi. Firidun İbrahimi'den Paris Barış Konferansı ile ilgili tutarlı, açıklayıcı, doğru ve dürüst bilgiler alan S.C. Pişeveri, 3 Eylül 1946'da Tebriz Tiyatrosu'nda ADF'nin kuruluşunun yıl dönüm kutlamasında yaptığı konuşmada büyük bir gururla belirtti:

“Şimdi Barış konferansında (29 Temmuz-15 Ekim Paris, Fransa'da Barış Konferansı), sadece Ortadoğudan değil, Cezayir ve Tunistan da gelen basın temsilcileri bizim temsilcilere büyük çalışmalarımızı memnuniyetle karşıladıklarını söyledi ” (Azerbaycan Gazetesi, 05.09.1946).

Devlet, halk ve toplum ilişkilerinin demokratik ilkeler temelinde düzenlenmesine ve güçlendirilmesine işaret eden ADF Başkanı S.C. Pişeveri, aynı zamanda

“...halkların ve milletlerin devlet işlerine katılımı ne kadar bağımsız ve özgürce sağlanırsa, vatana olan ilgileri ve sevgileri o kadar artacak ve güçlenecektir.... Ulusal birlik, ancak tüm halkların ulusal özelliklerini ve iç özgürlüklerini korurken geliştiği ve eşit haklara sahip olduğu zaman oluşturulabilir” diyordu (Azerbaycan Gazetesi, 05.09.1946).

ADF ve Ulusal Hükümet başkanları tarafından 31 Mayıs 1946'da kabul edilen Bildiri, aynı içeriğe sahipti ve açıkça ifade edilirdi: *"Azerbaycan en başından beri vatansever duygularla doludur ve İrandan asla ayrılmayacaktır"* (Bayramzade, 2015, s. 155).

Hatta bütün bu kazanımları kaybetmemek, demokratik bir temelde devletlik ilkelerini korumak için 13 Haziran 1946'da Azerbaycan Milli Hükümeti başkanı S.C. Pişeveri Gavamussaltana devleti ile 15 maddelik bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin toprakları İran'ın idari-bölge bölünmesinde İran'ın 3. ve 4. vilayetleri olarak yeniden tanındı, Azerbaycan Milli Meclisi il meclisi olarak tanındı, İçişleri Bakanı'nın önerisi üzerine Ulusal Hükümet İşleri, Dr. Salamulla Javid ilin valisi (vali) olarak atandı ve böylece AMH yasal

olarak kaldırıldı. Anlaşmaya göre Azerbaycan'da elde edilen gelirin %75'i yerel ihtiyaçlara harcanacak, kalan %25'i ise İran devletinin genel giderleri için merkeze gönderilecekti. Anlaşmada ayrıca, paralı askerler adına örgütlenen gönüllü birliklerin askeri birlik haline gelmesi ve kolluk kuvvetleri olarak görev yapması konusunda da mutabakata varıldı. AMH tarafından gerçekleştirilen toprak reformu uyarınca, devlete ait ekilebilir arazilerin köylüler arasında bölüştürülmesi konusunda prensipte anlaşmaya varıldı ve taslağın onaylanmak üzere 15. İran Parlamentosu'na sunulmasına karar verildi. Anlaşma, ortaokullarda ve üniversitelerde eğitimin Farsça ile birlikte Azerbaycan verilmesi, Azerbaycan'daki Kürtlerin, etnik Süryaniler ve Ermeniler gibi etnik azınlıkların da 5. sınıfa kadar ana dillerinde eğitim görme hakkını onayladı. Tüm İran için demokratik olarak yönetilen, yani evrensel ve gizli, doğrudan ve eşit oylama hakkında yeni bir yasanın onaylanmak üzere bir sonraki İran parlamentosuna sunulması kararlaştırıldı ve onaylandı. Bu yasa kabul edilinceye ve yeni parlamento seçimleri yapılincaya kadar Azerbaycan'daki mevcut şehir meclisleri yetkilerini sürdürecekti (Rehimli, 2015, s. 195-1999). Aslında AMH, İran Merkezi Hükümeti ile böyle bir anlaşma imzalayarak halkı için kazanımlarını korumayı amaçlıyordu. AMH, bu anlaşmayı imzalayarak, pratikte İran'ın içinde kalacağını ve İran'ın ayrılmaz bir parçası olacağını teyit etmiş ve böylece hükümetinin herhangi bir yabancı güce veya yardıma güvenmediğini göstermiş oldu. AMH bu anlaşmayı imzalayarak zaferini resmen kutlamış ve aynı zamanda Azerbaycan halkına ve milletine yönelik soykırım politikasını önlemek için tazminat elde etmiş oldu.

1946 yılının 17 Haziran tarihinde akşam Tebriz radyosu vasıtasıyla AMH ile Kavamussaltana devleti arasında imzalanmış 13 Haziran 1946 tarihli mukavelenin bütün Azerbaycan halkı için şerh eden ADF başkanı S. C. Pişeveri'nin nutkundan da çok aydın şekilde duyulur ki, o, bu mukaveleye büyük ümitler beslemiş ve onun icrasında halkının, milletinin kurtuluşunu görmüştür. Öyle ki, bu tarihi nutkunda S. C. Pişeveri şöyle demektedir:

“... Cenap Kavamussaltana hükümeti de bu minimum hakları bize vermeye beklenen büyük vatandaş muharebesini önlemiştir... Çektiğimiz zahmetler ne kadar ağır ve yorucu olsa da, aldığımız netice ondan daha büyüktür. Ne mutlu bize ki, biz bu neticeyi davasız ve kan dökülmeden elde ettik. Burada hiç kimse hiç kimseye teslim olmamış ve kimse de Azerbaycan'ı ele geçiremedi.” Nutkunun sonunda Pişeveri ADF'nin Azerbaycan'daki kuruculuk işleri siyasetinin perspektiflerine dokunarak halkın dikkatine bunları sundu: *“Gelecekteki görev, aldığımızı korumak ve halkımızın mutluluğu için kullanmaktır. Bu işte başarılı olmazsak, kazandıklarımızı koruyamayız demiyorum ama işimiz çok zor olacak. O zaman kötü olacağız, yine de silahlanalım ve savaşarak ve çarpışarak amacımıza ulaşalım. Yani mesele henüz bitmedi ama mücadelenin şekli değişti. Bu mücadelede zafer hangi parti daha aktif, daha örgütlü ve daha düzenliyse onun*

olacaktır. Partimiz ve milletimiz bu davada sınavı geçtiği için başarımızdan kimsenin şüphesi olmasın diye düşünüyorum. Ancak yine de eyleme ihtiyaç var, vizyona hala ihtiyaç var ve özveri gerekiyor” (Nutkun tam metni için bkz: Azerbaycan Gazetesi, 18.06.1946).

Kavamussaltana devleti ile 13 Haziran 1946 tarihli mukavele imzalandıktan ve AHM hukuki açıdan yetkilerini kullanmasından sonra bile ADF halkın devlet kuruculuğu işlerine inançla rehberlik etmekle aynı siyaseti sonuna kadar MM’in ve AMH’in muvafık olarak kabul ettiği kanun ve kararlarına, programına, Fırkanın tüzüğüne ve platformuna uygun olarak katıyetle devam ettirdi.

ADF’nin kurulmasının birinci yılı münasebeti ile Tebriz’in devlet tiyatro salonunda konuşan Pişeveri “12 Şehriver” bildirgesinin kabul edildiği günden (3 Eylül 1945) bu yana hayata geçirdikleri devlet kuruculuğu siyasetinin mazmun ve mahiyeti, maksatları, gidişatı, başarıları ve neticeleri hakkında halka kısa bir beyan vermekle bu siyasetin değişmezliği ve vazgeçilemez olduğunu tasdik etti, onun geniş miktarda tesir gücü ve nüfuzunu, alanları bir daha kesin kanıtla esasında açıkladı. Pişeveri bu konuşmasında hususi olarak vurguladı ki, ADF’nin rehberlik ettiği “21 Azer” hareketi yalnız Azerbaycan için değil, aynı zamanda bütün İran’da istiklali temin etmekten ötürü idi (Azerbaycan Gazetesi, 05.09.1946). Pişeveri konuşmasında, ADF’nin ulusal devlet politikasına açıklık getirerek, hareketin ana itici gücünün ve desteğinin halk olduğunu, halkın çıkarları doğrultusunda sloganlar atıldığını, en büyük sorunun Azerbaycan’ın iç özerkliği ve sadece halkın bağımsızlığı olduğunu kaydetti. Yalnız halk hükümeti halkın ihtiyaçlarını karşılayabilirdi (Azerbaycan Gazetesi, 05.09.1946). Böylece ADF, üyelerinin %77,5’ini oluşturan köylüler, işçiler ve zanaatkarlar da dahil olmak üzere işçilerin partisi olarak öncelikle onların çıkarlarını sağlamıştır (Çeşmazer, 1986, s.100-101). Dil meselesinin ikinci sırada olduğunu kaydeden Pişeveri, bu konunun Azerbaycan halkı için bir ölüm kalım meselesi olduğunu vurgulayarak, “*Hareketimizin milli özelliklerinden biri de dil meselesiydi. Hareketimiz dil sayesinde dünyada itibar ve ün kazanmayı başarmıştır. Dünya, kendi dillerinde yazan ve okuyan 5 milyon insan olduğunu öğrendi. Şimdi her türlü tavizi vermiş olmamıza rağmen dil meselesinden vazgeçmedik. Siyasi mücadelede ilerlemek mümkün ama ana siper kaybedilirse mağlup olunur. Bizim için Dil sorunu önemli bir sorundur. Hafife alınmamalı ... Bu konu Azerbaycan’ın milli meselesidir*” (Azerbaycan Gazetesi, 05.09.1946).

Pişeveri bu konuşmasında ADF’nin devlet kuruculuğu siyasetinde ileri sürülen meselelerden birinin toprak meselesi olduğunu belirtti. Nitekim, Parlamentonun ilgili kanunu temelinde radikal toprak reformu gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, halk düşmanlarının 437 parseline (Güney Azerbaycan toprak fonunun %4,7’si) el konulup devlete ait 373 parsel kırsal araziler (toprak fonunun %4’ü) ile birlikte 1 milyon köylü (375.000 köylü ailesi) arasında dağıtıldı (Azer (1324-

1325) hareketi İran milli-demokratik hareketi tarihinin parlak sehifesidir (eski alfabe ile), 1976, s. 66; Çeşmazer, 1986, s. 112-113; Bayramzade, 2016 s. 76).

ADF'nin devlet kurma politikasındaki önemli adımlardan biri tiranlığın ortadan kaldırılmasıydı ve başarılı oldu. Çünkü tüm insanlar partinin etrafında toplandı. Partinin kuruluşunu takip eden yılda 200.000'den fazla üyesi vardı ve yönetim organlarına seçilenlerin %69,5'i köylü, %8'i işçi ve zanaatkar, %5'i toprak sahibi ve %4,5'i aydınlardan %13'ü toplumun diğer katmanlarındandı oluşuyordu (Çeşmazer, 1986, s.100-101). Pişeveri, yaptığı konuşmada, partinin birliğini ve halkın partiye desteğini sağlamaya yönelik diğer önlemlerin yanı sıra, kadınların oy hakkının sağlanması, gençlerin oy hakkının 27'den 21'e indirilmesi, Azerbaycanın İran parlamentosunda 42 milletvekili bulundurması hakta merkezi hükümetin rızasının alınması gerektiğini, emniyetin dünyada eşî benzeri olmayan bir tarzda temin edilmesi, geniş ölçüde şehir düzenleme işlerine başlanması ve gıda ürünlerine indirim yapılması gibi işleri belirtirken sözlerine bunları da ekledi:

"Biz verdiğimiz sözleri tutmasaydık kimse partimizin etrafında toplanmazdı. Şimdi başımız dik. Biz dediklerimizi yaptık. Bu yüzden halk bize inanıyor ve güveniyor" (Azerbaycan Gazetesi, 05.09.1946). Bundan sonra parti başkanı devlet inşa politikasının iki önemli yönünü belirledi ve şunları söyledi: *"Artık iki sloganımız var: Birincisi, elde ettiğimiz özgürlüğü meşrulaştırmak ve örgütlerimizi genişletmek. İkinci sloganımız, İran genelinde aldığımız özgürlük ve demokrasiyi uygulamaktır"* (Azerbaycan Gazetesi, 05.09.1946).

2. 21 Azer Harekatı'nın Mağlubiyet Sebepleri

Müttefikler arasında, temeli 1943'te Tahran Konferansı'nda konulan, başta Ortadoğu olmak üzere dünyanın yeniden paylaşımı konusu günün önemli konusuydu. Her müttefik devlet kendi çıkarları doğrultusunda tedbirler almaya ve Güney Azerbaycan da dahil olmak üzere İran'daki 21 Azer hareketine müdahale etmeye ve kaderini belirlemeye başladı. Amerikan ve İngiliz emperyalizmi ile İran'ın yönetici çevreleri, bu hareketin iç ve dış etkisi konusunda çok endişeliydi. Azerbaycan'daki ulusal-demokratik hareketi, demokratik reformları ve değişiklikleri "sarı tehdidin" bir parçası olarak gören İngiliz ve Amerikan emperyalizmi, Azerbaycan'daki "21 Azer" hareketini bastırmak için her yolu denedi, onun ideolojik ve siyasi yönünü belirleyen milli ruhlu lider ve fikir babalarını, bu fikirleri yaşatan fedailerini, ADF aktivistlerini, hareketin tüm sempatanlarını yok etmek için planlar tasarladılar ve bunları yerel İranlı gerici unsurlar aracılığıyla gerçekleştirdi. İlk günden itibaren kendisini ulusal-demokratik hareketin hamisi gibi gösteren SSCB yönetimi ise sonunda, kendi ulusal ve ekonomik çıkarları adına "21 Azer" hareketinin katılımcılarını yabancı emperyalist ve onlara bağımlı yerel gerici güçleri ile karşı karşıya getirdi.

ABD'nin resmi temsilcileri, 1941-1946 yıllarında Güney Azerbaycan'daki ulusal-demokratik harekete karşı gerici bir askeri-politik kampanyaya dahil olduklarını uzun süredir inkar etseler de, tarihi belgeler tam tersini gösteriyor. AMH kurulurken, 13 Haziran 1946'da Gavam hükümetiyle anlaşmanın imzalanmasından sonra Azerbaycan valiliği yapmış İçişleri Bakanı Dr. S. Cavid tarafından kaleme alınan, "Azerbaycan Ulusal Hareketi Üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Mektupları" adlı kitabında 1945-1946 yıllarında gerçekleşen ulusal-demokratik hareketin (21 Azer) yenilgisinde yabancı emperyalist güçlerin, özellikle Amerika ve İngiltere'nin rolünü netleştirmeye çalıştı. Ona göre Gavam ve Şah her zaman Amerikan hükümetinden maddi ve manevi destek istediler (Nehzeti milliye Azerbaycan hakkında Amerika harici vezaretinin mektupları, 1358/1979, s. 9). Amerikan devleti de Azerbaycan halkının geçmişini, tarihsel önemini ve hatta XIX. yüzyıldaki milli ve toplumsal hareketlerdeki rolünü (Meşrutiyet Hareketi, Şeyh Muhammed Hiyabani Ayaklanması ve Lahuti Ayaklanması) dikkate almadan Azerbaycan halk hareketini Sovyet bağlantılı bir hareket olarak kabul ederek ortadan kaldırmaya çalışmıştır (Nehzeti milliye Azerbaycan hakkında Amerika harici vezaretinin mektupları, 1358/1979, s. 11). Şah da bu durumdan bir çıkış yolu bulması için kişisel yardımcısını 6 Mart 1946'da İngiliz büyükelçiliğine gönderdi ve bu konudaki tutumlarını öğrenmek istedi (Nehzeti milliye Azerbaycan hakkında Amerika harici vezaretinin mektupları, 1358/1979, s. 41). 15 Mayıs 1946'da Gavam, Amerikan büyükelçisi Allen ile bir araya geldi ve ondan Azerbaycan konusunda Şah'a tavsiyede bulunmasını istedi (Nehzeti milliye Azerbaycan hakkında Amerika harici vezaretinin mektupları, 1358/1979, s. 41-42). 31 Mayıs'taki bir toplantıda Gavam, Allen'e meclisi ele geçirmeye çalışacağını ve oraya yerleştireceği temsilciler aracılığıyla Azerbaycan meselesini sona erdirmeye çalışacağını söyledi. Aynı tarihte S. C. Pişeveri, Azerbaycan'ın İran'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve ondan ayrılmayacağını bildirmiştir (Bayramzade, 2015 s.155). Allen de raporunda Amerika Dışişleri Bakanlığı'na yazarak şöyle bildirmektedir: Kavam'ın maksadı Azerbaycan'ı kendi nüfuzu altına almaktır. Demokratlar (*Kavam ve onun yarattığı İran Demokrat Partisi'nin üyeleri– S. B.*) Haziran ayı görüşmelerinde (*13 Haziran 1946'da görüşmeleri– S. B.*) Pişeveri'ye süre vermiştir ki, onlardan da bir kişiyi kabineye davet etsin ve anlaşma görüşmesinde nazarda tutulmuştur ki, Azerbaycan Başbakanı Ali kumandanı olsun (Nehzeti milliye Azerbaycan hakkında Amerika harici vezaretinin mektupları, 1358/1979, s. 42-43). Ağustos toplantısında Gavam, Allen'e, Dr. Cavid başkanlığındaki bir heyetin yakında kendisi ile görüşmek üzere Tahran'a geleceğini ve bu görüşmeler sırasında Azerbaycan'ın İran'da kalma arzusunu teyit etmeyi amaçladığını söyler. Görüşme sırasında Allen'e İranlı kanını dökmeye hazır olmadığını, ancak işe yaramazsa Azerbaycan'ı İran'a iade etmek için güç kullanmak zorunda kalacağını söyledi. Sonunda Allen'a "Amerika ne yapabilir?" diye sorar (Nehzeti milliye Azerbaycan hakkında

Amerika harici vezaretinin mektubları, 1358/1979, s. 43). Elde edilen tüm bilgilerin kapsamlı bir analizinden sonra, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Helldrick, 26 Eylül 1946'da ABD Genelkurmay Başkanlarına şu mektubu yazdı: *"İran'a yapılan her askeri yardım Amerika'nın çıkarınadır."* Ardından dışişleri bakan yardımcısı karargaha silahlar hakkında da şöyle yazdı; *"Silahlar İran'a açık veya gizli olarak gönderilsin"* (Nehzeti milliye Azerbaycan hakkında Amerika harici vezaretinin mektubları, 1358/1979, s. 64-65). Devlet ordularının Güney Azerbaycan'a girmesi arefesinde İran hükümeti Amerika'dan büyük meblağda silah ve sürsat, o cümleden kırk adet dört motorlu savaş uçağı almıştı. AMH ile 13.06.1946 tarihinde imzalanmış malum anlaşmanın şartlarını bozarak, 1946 yılının Kasım ayında 15. çağırış Meclise "seçimlerin özgür geçirilmesini temin etmek" bahanesi ile elli bin kişilik heyetten ibaret hükümet ordusu Azerbaycan'a gönderildi. Bütün bunların mukabilinde Güney Azerbaycan'daki Milli Hükümet'in komutasında toplamda teknik açıdan çalışamaz vaziyette olan üç tank, ambarlarındaki iki mln. adet patron, beş bin adet makineli tüfek ve bir kaç kutu el bombası olmuştur. Bütün bunlar göstermektedir ki, Milli Hükümet'in liderliğinin askeri güç ile İran'dan ayrılmayı maksat edinmemişti ve resmen bütün İran çerçevesinde demokratik bir rejimin kurulmasını istemekteydi (Tağıyeva, Rehimli ve Bayramzade, 2000 s. 260-261; Bayramzade, 2016, s. 194-195). Bugüne kadar 21 Azer hareketine adanmış bilimsel, tarihi ve gazetecilik makalesinde, İran Merkezi Hükümeti tarafından gönderilen düzenli bir ordu karşısında Azerbaycan Halk Ordusu ve fedai kuvvetlerinin yenilgisini şu şekilde yorumlamıştır:

"11 Aralık 1946'da Azerbaycan Vilayet Meclisi, Azerbaycan'ın emperyalizm serüvenine girmesini engellemek ve İran içinde bir kardeş katliamı yaşanmasını önlemek için Azerbaycan Halk Birlikleri ve fedailerine İran silahlı kuvvetlerine direnmemeleri ve savaş alanlarını terk etmeleri talimatını verdi" (Çeşmazer, 1986, s. 145).

AMH döneminde Tebriz'de açılan radyo istasyonunun müdürü ve aynı zamanda ADF başkanı S.C. Pişeveri'nin yardımcısı ve 1956-1960 yılları arasında ADF Merkez Komitesinin ilk sekreteri olan MM Çeşmazer, anılarında belirtmiştir ki; Azerbaycan Eyalet Meclisinin bu kararı, oy çokluğu ile kabul edilmediği için geçerli kabul edilemezdi, çünkü kararın alındığı 11 Aralık 1946 tarihinde Azerbaycan Eyalet Meclisi temsilcileri ve ADF Merkez Komitesi üyelerinin çoğu Tebriz'den ayrılmıştı. Dr. S. Cavid de "Azerbaycan Ulusal Hareketi Üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Mektupları" adlı kitabında bu görüşü teyit etmekte ve şöyle yazmaktadır: Şah ve Gavam'a "kardeş kanı dökmek için askeri hareketin durdurulması kararı" hakkında gönderilen telgraf, aslında kendisi ve o zamanki Azerbaycan valisi olan Eyalet Meclisi başkanı Şebisteri tarafından imzalanmıştı. Böyle bir belge, Azerbaycan tarihinde milli-demokratik hareketin zirvesi olarak anılan 21 Azer'in teslim olması kadar geçerli sayılamaz. Böylece, 11 Aralık 1946'da ADF

Merkez Komitesi başkanı S.C. Pişeveri ve Azerbaycan İşçi Sendikası Merkez Konseyi başkanı M.Biriya, halkı silahlanmaya ve elde edilmiş başarıların korunmasına çağıran ortak bir bildiri yayınladı. Açıklama şöyle:

“Sevgili yurttaşlar! Artık herkes, her Azerbaycanlı, kadını ve erkeği, kızı ve oğlu, gücünü ve varlığını cepheye adamalıdır. Herkes özgürlük için elinden geleni yapmaktan korkmamalı. Bu tarihi görevi onurla yerine getirelim, gelecek nesillerimiz adımızla, kahramanlığımızla, ordumuzun kazandığı özgürlükle gurur duysun ve bildiğimiz gibi yaşama hakkına layık bir millet olduğumuzu dünya anlansın. Şimdi bu yolda fedakarlık yapıyoruz ve bu yol bizi zafere götürecektir” (Azerbaycan Gazetesi, 11.12.1946).

S. C. Pişeveri'nin ve M. Biriya'nın Azerbaycan halkına böyle bir mazmunda müracaatı onu gösterdi ki, milli-demokratik hareketin muteber sayılan rehberliği, ADF gagesinden dönmemiş ve mücadele meydanını da terk etmemiştir.

AMH ile imzalanan anlaşmayı ihlal eden ve demokratik hareketi kan denizinde boğmak için Azerbaycan'a asker gönderen İran devleti, burayı fırtınalı bir sahneye dönüştürdü. 23 Kasım 1946'da açık görüşlü din adamı Şeyh Mohammad Khoi, Zencan'a giren hükümet birlikleri tarafından evinde öldürüldü ve cesedi yere atıldı. O sırada yerel gericiler işçileri topluyor ve öldürüyorlardı. Azerbaycan'da özgürlüğün merkezi olan Sarab daha baştanbaşa ateşe verildi (İran Azerbaycanı hakkında hakikat (1946-1949-cu yıllar), 1949, s. 17). Köyler yağmalandı, ortaçağ köleleri gibi fedailer at arabalarına koşuldu ve köylüler parçalara ayrıldı. 16 Aralık 1946, Erdebil için en acı gündü. O gün o kadar çok insan öldürüldü ki yollardan geçmek imkansızdı. Erdebil katliamında özgürlük düşmanları tarafından küçük çocuklara da işkence edildi (İran Azerbaycanı hakkında hakikat (1946-1949-cu yıllar), 1949, s.18). Bilim ve sanat merkezlerine de saldırılar düzenlendi. Tebriz'de Eyalet Meclisi'nin kütüphanesi, filarmonisi ve devlet tiyatrosu yağmalandı. Milli Kumandan Settar Han'a ve Milli Rehber Bakır Han'ın heykelleri yıkılmıştır (İran Azerbaycanı hakkında hakikat (1946-1949-cu yıllar), 1949, s. 20). İran ordusu 1946 senesinin Aralık ayınının 18'i gibi Güney Azerbaycan'ın bütün şehirlerini işgal edip bu arazilerde askeri rejim kurdu. Azerbaycan'da otuz – otuz beş bin insan soykırıma maruz kaldı (Fransız gazetesinde bu hadiselerde idam edilenlerin sayısı yirmi bin kişi olarak gösterilmektedir) (Rehimli, 2003, s.157). Yüz bin kişiye yakın insan sürgün edildi, takiplerden yakasını kurtarabilen yirmi bin kişiye yakın insan ülke dışına kaçtı, on dört bine yakın Azerbaycanlı Sovyetler Birliği'ne sığındı (Bayramzade, 2015, s. 220).

Sonuç

Azerbaycan Demokrat Fırkası, 21 Azer hareketine önderlik ederek ve Azerbaycan Milli Hükümetini örgütleyerek, İran'daki Azerbaycanlılar arasında milli benlik ve milli kimlik

duygularını aşlamış ve tasdik etmiş ve onların milli şuurlarını oluşturmuştur; Azerbaycan Demokrat Fırkası, İran gibi çok etnikli bir ülkede milli-kültürel ve hatta siyasi özerklik ve federal bir devlet yapısı elde etme olasılığını ilk teyit eden oldu; Azerbaycan Demokrat Fırkası ve onun liderliğindeki Milli Hükümet tarafından gerçekleştirilen bir yıllık reform önlemleri, milli devletliğe güçlü bir inanç yarattı, onun imkanını, onu kurma yollarını, şeklini gösterdi ve Azerbaycanlılığı çok uluslu İran ölçeğinde yaşayan diğer milletler ve halklar için bir örnek haline getirdi; İran halkı Azerbaycan hareketi karşısında güçlü ve kırılmaz arkasını gördü, ona mücadele dayanağı olarak baktı. Bu nedenle mevcut koşullarda İran toplumunun sosyal sınıf yapısı derinlemesine analiz edilmeli, bireysel sınıfların ve toplumsal tabakaların çıkarları dikkate alınmalı ve muhalefet cephesindeki olası ittifaklar belirlenmelidir. Azerbaycan Demokrat Fırkasının Programı ve Tüzüğü yeniden işlenmeli, halk kitlelerinin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayabilecek doğru slogan seçilmeli ve kabul edilmeli ve uygulanması için uygun hareket tarzı belirlenmelidir. Bu önerilerin uygulanabilmesi için 21 Azer milli-demokratik hareketinin ve ona öncülük eden Azerbaycan Demokrat Partisi'nin tarihsel geçmişi derinlemesine incelenmeli, bugüne kadarki faaliyetlerine doğru bir siyasi değerlendirme yapılmalı ve son olarak parti üyelerinin sosyal bileşimi belirlenerek siyasi yönü hakkında kesin karar verilmelidir. Çünkü Azerbaycan Demokratik Partisi'ni oluşturan siyasi, ekonomik ve sosyal koşullar İran'da halen mevcuttur. Böylece, 1978-1979 devriminden sonra İran'da kurulan ve Şah rejiminin devrilmesine yol açan yeni İslami rejim, milli sorunu çözmedi. Bugün İran'da Azerbaycanlıların durumu ve milli-manevi varlığı ortadadır. Basında ve kitle iletişim araçlarında ve okullarda milli edebiyatın öğretiminde Farsça ile birlikte yerel dillerin özgürce kullanılmasını onaylayan Temel Kanununun 15. maddesi yerine getirilmemiştir. Bugün İran'da milli edebiyatın Azerbaycan Türkçesiyle öğretildiği tek bir okul bile yok. Temel Kanununun 19. maddesine göre İran'da yaşayan tüm halklara eşit haklar vaat edilse de, bugün bile İranlı olmayanlar sosyal, ekonomik ve kültürel işlerini ulusal düzeyde yönetme hakkından mahrum bırakılmış, yani milli baskıya maruz kalmışlar. Böyle bir durum aynı zamanda İran topraklarında yaşayan milletler ve halklar arasında Perslere karşı düşmanlık ve güvensizlik yaratmakta, ülkede yaşayan milli birimlerin birlik ve gönüllü birliğini engellemektedir.

Kaynaklar

21 Azer (1324-1325) hareketi İran milli-demokratik hareketi tarihinin parlak sahifesidir (eski alfabe ile). (1976). Hizbi Tudeyi İran'ın Azerbaycan teşkilatı – ADF MK-nın neşriyatı.

Azer, S. (1942). *İran Türkleri*. Cumhuriyet Matbaası.

Azerbaycan Demokrat Fırkasının Bildirgesi (1946). (Bildirge S.C.Pişeveri tarafından hazırlanmış ve müzakereden sonra basılarak yayılmıştır). Mir Cefer Pişeveri. Altın Sayfalar. Elmiyye

Matbaası.

Azerbaycan Demokrat Fırkasının organı (1945-1946-cı iller). *Azerbaycan gazetesi*.

Azerbaycan Demokrat Fırkasının Tüzük ve yönetmeliği. (24.10.1945). Azerbaycan matbaası.

Azerbaycan Milli Hükümeti-65. (2010). (düzl. Y. Nemini, C. Elbars, S. Azadi). Bakı.

Bayramzade, C. (2016). *Yuzhnyy Azerbaydzhan: ot «21 Azer»a do «beloy revodyutsii» v Irane (Ekonomicheskoye i sotsial'no-politicheskoye polozheniye)*. Taraggi.

Bayramzade, S. (1991). İran Hakim dairelerinin Cenubi Azerbaycan maarifi ve medeniyeti sahesindeki siyaseti (1947-1978-ci iller). *Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri*. (2-ci neşri). Elm.

Bayramzade, S. (2015). Azerbaycan Demokrat Fırkasinin yaranması ve fealiyyeti barede bezi mülahizeler. *21 Azer-70 mövzusunda Elmi Konfransın materialları*. Araz.

Çeşmazer, M. (1986). *Azerbaycan Demokrat Partiyasının yaranması ve fealiyyeti (Cenubi Azerbaycan, 1945-1946-cı iller)*. Elm.

İran Azerbaycanı hakkında hakikat (1946-1949-cu yıllar). (1949). Azerneşr.

Ketab-e esami-ye dehat-e keşver. (1944). Tahran.

Lazarevskiy, L. (1951). *Iran*. Nauka.

Nehzeti milliye Azerbaycan hakkında Amerika harici vezaretinin mektubları. (1358/1979). (Toplayan ve Azerbaycan diline tercüme S. Cavid (*eski elifbada*)). Tehran.

Pişeveri, S. C. (2005). *Hatireler (1941-1945)*. Azerbaycan Demokrat Fırkasinin neşri.

Pişeveri, S. C. (2016). *Mekale ve çihilşlarından seçmeler (Tebriz, 1945-1946-cı iller)*. Nurlar Neşriyyat-Polikrafiya merkezi.

Rehimli (Bije), E. (2003). *Güney Azerbaycan milli-demokratik herekatı (1941-1946)*. MEKA.

Rehimli (Bije), E. (2015). *21 Azere geden yol. Güney Azerbaycanda milli-demokratik herekat (1941-1946-cı iller)*. Araz.

Sonay, Ü. (2019). *Yakın Dönem İran Tarihi Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)*. Türk Tarih Kurumu.

Tağıyeva, Ş., Rehimli, E., Bayramzade, S. (2000). *Güney Azerbaycan*. Orhan neşriyyatı.